

ЛІНГВОСТИЛІСТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ СУБСТАНТИВНИХ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ У ХУДОЖНІХ ТЕКСТАХ І. ЧЕНДЕЯ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія. Соціальні комунікації. Випуск 28.
УДК 811.161.2'373.2(0450)

Семашко Т. Лінгвостилістичний потенціал субстантивних фразеологічних одиниць у художніх текстах І. Чендея; 10 стор.; кількість бібліографічних джерел – 14; мова – українська.

Анотація. У пропонованій розвідці зроблена спроба аналізу номінації, семантико-граматичних особливостей субстантивних фразеологізмів прозових творів І.Чендея під кутом зору їх художньо-виражальних функцій.

Ключові слова: номінація, мотивація, субстантивні фразеологічні одиниці, лексико-семантичні відношення.

Цінність художньої прози письменників вимірюється багатьма засобами. Серед таких засобів неабияке місце належить фразеологічним одиницям (ФО), які не тільки збагачують мову художнього твору, але й є естетичним ефектом втілення ідеї, одним із аспектів вияву експресивних потенцій мови.

І. Чендей – один із закарпатоукраїнських прозаїків, талановитих митців – майстер використання фразеологічних зворотів. Фразеологічний матеріал, що знайшов відображення у творах митця, передає національний колорит української мови, відтворює народно-розмовні інтонації, є невід'ємною частиною художнього осмислення дійсності, розкриває діалектну основу сучасного літературного мовлення, підсилюючи художність викладу, забезпечуючи лаконізм і чіткість висловленої думки.

Вибір теми пропонованої розвідки вмотивовано тим, що дослідження мовного аспекту ідіостилю І. Чендея, зокрема використання фразем, дає можливість виявити індивідуальну авторську неповторність митця, розкрити особливості сприйняття й відображення ним мовної картини світу, оцінити його внесок у систему функціонуючих словесних художніх засобів національної мови, визначити закономірності і тенденції розвитку літературної мови.

Мова творів І. Чендея уже була предметом уваги вчених (В.А. Папіш, М.І.Сюсько, М.А. Грицак, В.І. Статєєва, С.Я. Єрмоленко, Г.М. Гримич та ін.), однак окремі групи ФО не стали предметом комплексного аналізу. Актуальним дослідженням робить увага до проблеми наукового вивчення семантики, структури та функціонування субстантивних (іменних) фразеологізмів у спектрі лінгвостилістики тексту.

Метою нашої розвідки є дослідити 1) специфіку використання субстантивних фразем у творах І. Чендея з погляду їх семантико-структурного навантаження, 2) особливості функціонування фразеологізмів у тексті під кутом зору їх художньо-виражальних функцій.

Субстантивні фразеологізми вживаються як вторинні номінації (номінацію розуміємо як позначення позамовної сутності (предмета, явища, процесу) за допомогою слова, словосполучення, номінативно-предикативного звороту [3, с. 314]. Номени вторинної номінації завжди семантично обумовлені, оскільки містять у собі елементи зна-

чення слів, які стали основою для їхнього утворення. Застосування когнітивного аспекту дослідження номінаційних процесів уможливує з'ясування того факту, що при творенні номінативних одиниць використовуються різні психічні механізми, пізнавальні можливості свідомості, що зумовлює принципово новий погляд на диференціацію мотиваційних відношень.

Невід'ємною частиною теорії номінації (насамперед вторинної) є теорія мотиваційної номінації. В акті мотиваційної номінації за основу береться одна або декілька найпомітніших рис, що виходить на перший план при характеристиці того чи іншого предмета та має у певній мові назву. Така особливість визначається як «мотиваційна ознака» (мотиватор) [1, с. 116]. Вибір мотиваційної ознаки мовцем зумовлюється як ментально-психічними, так і соціальними особливостями сприйняття ним світу.

Використавши класифікацію М.М. Шанського [14, с. 149-153], серед сталих сполучень – назв вторинних номінацій – виділяємо: 1) одиниці з номінативною функцією (у складних найменуваннях та сполученнях термінологічного характеру, що усвідомлюються як зв'язані, нерозкладні); 2) номінативні одиниці з експресивним значенням, у яких на перший план висувуються оцінні елементи семи.

Слід зауважити, що визначення типів значень ФО за критерієм номінативності певною мірою умовне, тому що назва предмета чи особи й образність, оцінка та експресивне значення співіснують, між ними не можна провести чіткої межі. У більшості лексикалізованих сполучень, що вживаються в художніх текстах І. Чендея, наявні обидва компоненти їхньої семантики – номінативний та експресивно-оцінний.

Як зазначили В.М. Огольцев, а пізніше В.М. Копиленко та З.Д. Попова, субстантивні сталі сполучення слів можуть мати різноманітну структуру [4, с. 98-106; 2, с. 113-115]. Це переважно роздільно оформлені двочленні одиниці, морфологічно представлені двома частинами мови – іменником та прикметником (словосполучення іменника з препозитивним прикметником).

Для текстів І. Чендея типовими і продуктивними є субстантивні ФО (узуальні та оказіональні утворення різного ступеня фразеологізації), побудовані за правилами синтаксичної одиниці словосполучення (прикметникові компоненти роз-

гортають і маніфестують семантику: «означення + означальне»), властивих українській мові.

Так у номінативній функції виступають такі ФО: цвітна неділка «вербна неділя»: «*Будуть вони пам'ятати цвітну неділку!*» – в думці Михайло погрожував синові та дочці [Чендей-1, с. 432]; божий дім «церква»: *Малувато сьогодні парафіян у божому домі* [Чендей-2, с. 98]; грішна душа «людина»: *Головний між ними – Люцифер – стояв із вилами й цілився в грішні душі* [Чендей-1, с. 415]; Білий дім «місце знаходження уряду США»: *Треба щетину з бороди і лиця зняти та й так приготуватися, щоб перед самим державним секретарем Білого дому не зганьбитися* [Чендей-1, с. 596]; сира земля «могила»: *Та вже ніколи нічого ті руки не витчуть, ... Бо вони лежать в сирій землі* [Чендей-1, с. 456]; чоловік божий «людина»: «*А ти, чоловіче божий, іще в темниці не сидів? – витріщив злі очі Ілько Мотовило на Василя* [Чендей-2, с. 87]; небесна благодать «безтурботне життя»: *Ну, а тоді вже спокій і небесна благодать: стрижи купони і радій земним блаженствам! кусень хліба* «засіб, необхідний для прожитку»: *Боже мій! Він з роботи пропустив мого Василя. Вирвав від дітей кусень хліба* [Чендей-1, с. 429]; жива душа «людина»: *Постояв коло огорожі, роздивився, чи немає де живої душі* [Чендей-3, с. 110]; своя кафедра «життєвий шлях»: *Кожній людині на землі прописана і призначена своя кафедра, своя дорога* [Чендей-1, с. 412]; житейський ґрунт «досвід»: *Все, що говорить має під собою твердий житейський ґрунт* [Чендей-1, с. 429]; зелені свята «релігійне свято»: – *Пам'ятаю, було, прийде великдень, придуть зелені свята, приїде різдо – три дні не робиться, а я пропадаю від безділля* [Чендей-1, с. 447]; біла днина «удень»: *Серед білої днини над родаком була запалена хата* [Чендей-1, с. 521].

Номінативну функцію також виконують сталі сполучення, що являють собою конструкції, морфологічно представлені двома іменниками (двома іменниками з прийменником) або порядковим числівником з іменником: дерево пізнання «джерело знань»: *Він дав їм рай, але дав їм і дерево пізнання добра і зла* [Чендей-1, с. 430]; куку в руку «хабар»: *Але щось – за щось! Я вам, а ви мені – куку в руку.* [Чендей-4, с. 89]; іскра божа «видатні здібності, природне обдарування»: *Кажу тобі, коли захоче, навчиться... Була би в ній іскра божа* [Чендей-1, с. 483]; брат во Христі «людина однакової віри з ким-небудь»: – *То кажіть лишень, куди маю писати, до кого маю обертатися? – До бога. До бога, брате во христі* [Чендей-1, с. 370].

Сполучуваність субстантива з тим або іншим прикметником (порядковим числівником) не випадкова, вона відображає певну закономірність, що пов'язана зі змістовим навантаженням атрибутива. До того ж змістова константа прикметника не є незмінною, вона рухома і залежно від контексту може отримувати нове наповнення. Наприклад: фразеологічний зворот бабине літо функціонує із значенням «павутиння, що літає в повітрі у теплі сонячні дні»: *Він досі не помічав павутиння, яке*

густо звисало з стелі, як звисає бабине літо на проходах стовпів [Чендей-1, с. 24]. Цей же фразеологізм у іншому контексті вказує на часові відношення і набуває значення «теплі сонячні дні на початку осені»: *Іван не лишень озирався по них горілиць, але й востаннє бачив їх ще у бабине літо* [Чендей-1, с. 194]. Декілька значень має фразеологічне сполучення білий світ: 1) «повсюди, по всьому світу»: *Тепер він думав, що ніде на великому білому світі немає тих грошей, якими можна було б заплатити працю його, його батька, діда, прадіда* [Чендей-1, с. 368]; 2) «народитися»: *Еге, ніби вчора, рівно учора Василина в болях приводила на білий світ Микулку* [Чендей-1, с. 469]; 3) «невідомо звідки»: *Він, неборак, ішов до ріки митися, а вона за ним, як тінь... – Як воно з білого світу заплило сюди* [Чендей-1, с. 483].

Широко представлені у мові творів І. Чендея субстантивні фразеологізми з експресивним значенням, у яких на перший план висуюються оцінні елементи семи. Більшість таких сталих сполучень мають експресивно-оцінний характер і виділяються на основі функціонального та структурного критеріїв. Виступаючи у зображально-оцінній функції, фразеологізми цього розряду передають позитивне чи негативне естетичне враження від особи чи від предмета розмови.

Найпродуктивнішими у творах митця є конструкції, побудовані за моделлю «ознака, якість – предмет». Із функціонального погляду їм властиві експресивно-образна та зображувально-оцінна функції. На матеріалі прозових текстів І. Чендея простежується такий лексико-семантичний потенціал субстантивних ФО з експресивним значенням:

1) фразеологізми, що позначають людину, її особистісні риси та соціальну сутність: не задне колесо «бути попереду у виконанні будь-якої справи»: *Бо я в спілчанських верхах був не заднім колесом, а чітко тримався керма, за що брався, брався надійно і невідступно* [Чендей-5, с. 134]; жіночий горб «тяжка доля самотньої жінки»: *А хіба солодко приходитьсь тим нещасним жінкам, що діток годують та ростять своїм жіночим горбом* [Чендей-1, с. 460]. При тому спостерігаємо ФО з яскраво відчутними позитивним відтінком у значенні: золоті руки «майстер своєї справи»: *«Наш перший коваль ні золота, ні доларів не мав.., зате мав золоті руки!» – Михайло захоплено* [Чендей-1, с. 519]. З негативним відтінком у значенні зафіксовано такі ФО, як: зле око «людина з лихим поглядом, здатна наврочити, тобто принести якась лихо»: *Десь на поді хліва лежить прикиданий тирсою од злого ока важкий ковальський капкан з якорем на ланцюгу* [Чендей-1, с. 327]; чортова bestія «надзвичайно пронирилива і хитра людина»: *«Чортова bestія!» – подумав агроном, вловивши на обличчі попа хитру посмішку* [Чендей-2, с. 86]; пуста онуча «недалекий, нерозумний, безвартісний»: *А коли ти маєш мене за чоловіка, коли ти мені камарад, коли ти чоловік, а не пуста онуча, – вит'си* [Чендей-6, с. 18]; з пса солонина «людина без здібностей»: «– *Кажіть, голову, ви з пса солонину виділи? – З пса*

солонину?» – здивовано перепитав Мотрюк, не розуміючи сторожа [Чендей-3, с. 109];

2) фразеологічні одиниці, що позначають міфологічних істот: нечиста сила «надприродна істота, ворожа людині»: *Коли виходила з хліва, крихту свяченого кинула під поріг, аби нечиста сила не мала моці добиратися до худоби* [Чендей-1, с. 477];

3) сталі сполучення на позначення реалій, що оточують людину: чорний список «список людей, скомпрометованих або чимось винних перед владою»: *Шулем Фрід, власник лісопилки, заявив своїм робітникам: Хто не буде голосувати за аграрну партію, запишемо його до чорних списків* [Чендей-2, с. 89]; легкий хліб «засоби для існування, здобути без особливих зусиль»: *– Я легкого хліба ніколи не їв. Та й кажу вам чесно, тешевту не розумію* [Чендей-1, с. 537]; чортове зілля «тютюн»: *То мусить бути не чоловік, а баба, не баба – а ніщо, над ким має силу оте чортове зілля* [Чендей-1, с. 331];

4) фразеологічні звороти, що позначають дію, стан, ознаку, міру простору та часу: добра година «сприятливі умови для виконання якоїсь справи»: *Знаєш, дав бог годину добру, хотів би зняти травцю... Ідуть мені косити Іван Даниловський, Яків Кузло, Федір Бобан* [Чендей-2, с. 89]; гробова дошка «смерть»: *А щось для людини залишається назавжди, до гробової дошки... І з тим людина вже проходить життям* [Чендей-1, с. 481]; пустий вітер «щось не варте уваги»: *Сусідка Юліна наслала курей в моєму огороді. Я просила, аби курей не випускала... А для Юліни моє – пустий вітер* [Чендей-7, с. 54]; другі півні «дуже рано»: *Бажав заснути, та не спалося, хоч прокинувся ще на других півнях* [Чендей-1, с. 423]; тридев'яті готари «дуже далеко»: *Та лишеень пригадала ..., як проганяла спокусливі думки за тридев'яті готари* [Чендей-1, с. 431].

Такі словесні єдності можуть бути оказіональними, коли поєднуються, здавалося б, непоєднувані за значенням слова, наприклад: мертвий якір «кінцевий результат, який уже не можна змінити за будь-яких обставин»: *У вас, Іштване Іштвановичу своє, а у мене еге, – мертвий якір! – Вертун зажурено сьорбнув чорної кави* [Чендей-7, с. 319]; десяте село «дальне»: *Правду казати, Михайло готувався з дому виходити так, наче вибирався на десяте село* [Чендей-1, с. 413].

Література

1. Алехина А.И. Фразеологическая единица и слово: К исследованию фразеологической системы / А.Алехина. – Минск: Издательство БГУ им. В.И. Ленина, 1979. – 152 с.
2. Копыленко М.М., Попова З.Д. Очерки по общей фразеологии: Фразеосочетания в системе языка / М.Копыленко, З.Попова. – Воронеж: Издательство ВГУ, 1989. – 191 с.
3. Кунин А.В. Английская фразеология: Теоретический курс / А. Кунин. – М.: Высшая школа, 1970. – 344 с.
4. Огольцев В.М. Устойчивые сравнения в системе русской фразеологии / В. Огольцев. – Л.: Издательство ЛГУ, 1978. – 159 с.
5. Чендей-І – Чендей І. Вибрані твори: У 2 т. // І. Чендей. Птахи полишають гнізда. – К.: Дніпро, 1982. – Т.1 – С. 323–623.
6. Чендей-ІІ – Чендей І. Вибрані твори: У 2 т. // І. Чендей. Терен цвіте. – К.: Дніпро, 1982. – Т. 2. – С. 3–169.

Звичайно, у моделі «означення + означуване» при створенні єдиного, смислового цілого, беруть участь усі його компоненти, але роль субстантива і ад'єктива в утворенні семантичної єдності елементів ФО є відмінною. У більшості сполучень прикметники (порядкові числівники), виконуючи функцію означень, несуть особливе змістова навантаження. Саме вони привносять емоційно-експресивне значення, образно визначають та характеризують предмет.

В окремих випадках спостерігаємо модель, коли іменник передує прикметнику. Тоді домінуючу функцію виконує іменник, а прикметникові відводиться чисто експресивна функція. Наприклад: вовк в овечій шкурі «лицемірна людина, яка під маскою доброзичливості приховує злі наміри»: *Я добре знаю, який дух у тих людей сидить, хто не хоче слухати слово божє... То ... вовки в овечій шкурі, їх чекає пекло* [Чендей-2, с. 99].

Стилістичного ефекту звучання усного слова досягає автор завдяки використанню синонімічних фразеологічних зворотів. Так, наприклад, синонімічними є сполучення широкий світ, цілий світ, великий світ «воля, простір, все, що оточує людину». Пор.: *– А земля підо мною так обернулася, так побігла, якби хто цілий світ на колеса поклав* [Чендей-1, с. 331]; *– А я, тезку, взявся курити, як на жарт. Коли-м по широкому світу плавав* [Чендей-1, с. 331]. Синонімічними є і ФО біла днина, світла днина «нинішній день»: *Минули весни за веснами, літа за літами минули, а нині до світлої днинки усе маємо* [Чендей-1, с. 447]; *Поки хазяїн з гостем міняли свої «Як ся маєте? Ци дужі, ци здорові?» ... на «Сідайте прошу ласкаво! Гарзд до білої днинки! ..., господиня кинулася до комори* [Чендей-1, с. 442].

Аналіз фразеологічних одиниць художніх творів І. Чендея дозволяє зробити такі узагальнення: субстантивні фразеологізми вживаються автором як вторинні номінації, виконують експресивно-образну, характеристичну, зображально-оцінну, стилетворчу функції, окреслюючи при тому різноманітні лексико-семантичні відношення, мають чітко визначену структуру, є важливими мовно-естетичними знаками, що впливають на формування мовної особистості. Подальший аналіз мотиваційних процесів можна провести досліджуючи механізми образного переосмислення фразеологічних одиниць інших тематичних груп.

7. Чендей-1 – Чендей І. Іванові журавлі. Повість // І. Чендей. Теплий дощ. – К.: Рад. письм., 1979. – С. 193-347.
8. Чендей-2 – Провесна. Повість // І. Чендей. Вітер з полонин. – К.: Державне видавництво художньої літератури, 1958. – С. 54-117.
9. Чендей-3 – Чендей І. Ватри не згасають. – Ужгород, Закарпатське обласне вид-во, 1960. – 143 с.
10. Чендей-4 – Чендей І. Чорна сальва. Повість // І. Чендей. Теплий дощ. – К.: Рад. письм., 1979. – С. 3-157.
11. Чендей-5 – Житіє Антона Кукурічки. Повість // І. Чендей. Калина під снігом. – К.: Рад. письм., 1988. – С. 57-204.
12. Чендей-6 – Чендей І. Іван. Повість // І. Чендей. Калина під снігом. – К.: Рад. письм., 1988. – С. 6-57.
13. Чендей-7 – Скрип колиски. – К.: Дніпро, 1989. – 432 с.
14. Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка: Учебное пособие для вузов по специальности «Русский язык и литература». – 3-е издание, исправленное и дополненное / Н. Шанский. – М.: Высшая школа, 1985. – 160 с.

Татьяна Семашко

**ЛИНГВОСТИЛИСТИЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ СУБСТАНТИВНЫХ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ
В ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ТЕКСТАХ И. ЧЕНДЕЯ**

Аннотация. В статье делается попытка анализа номинации, семантико-грамматических особенностей и функционирования субстантивных фразеологизмов произведений И. Чендея в аспекте их художественно-выразительных функций.

Ключевые слова: номинация, мотивация, субстантивные фразеологические единицы, лексико-семантические отношения.

Tetyana Semashko

**LINGUISTIC POTENTIAL OF SUBSTANTIVE PHRASEOLOGICAL UNITS
IN THE I. CHENDEY'S STORIES**

Summary. The article is an attempt to analyze peculiarities of nomination, functional-stylistics peculiarities of substantive phraseological units in the I. Chendey's stories from the point of view of their artistic expressive functions.

Key words: nomination, motivation, substantive phraseological units, lexico-semantic structure.

Семашко Тетяна – канд. філол. наук, доцент кафедри української філології Маріупольського державного університету.